

Opponensi vélemény

Nagyné Rózsa Erzsébet: Az államiság modelljei a Közel-Keleten – a vahhábita királyságtól az iszlám köztársaságig

c. akadémiai doktori értekezéséről

A Közel-Kelet térsége hosszú évtizedek óta a nemzetközi figyelem homlokterében áll. Nem véletlenül, hiszen egy olyan válság-övezetről van szó, amelyben konfliktusok, fegyveres összetűzések sorának lehetünk tanúi, amelyek hatásai és következményei nemcsak lokális, illetve regionális, de gyakorta globális jelentőségűek. Kétségtől mentes tény, hogy a régió bizonyos szempontból “túlértékelt”, vagyis ahogy N. Rózsa Erzsébet fogalmaz, méretéhez, vagy fejlettségi szintjéhez képest nagyobb mértékben befolyásolja a nemzetközi rendszer folyamatait, szereplőit és napirendjét, ennek ellenére csak részben osztom a szerző megállapítását, miszerint fentiek hiányában “a térség .. egyébként a közvetlenül vele foglalkozókon és/vagy tudósokon kívül keveseket érintene”, illetve hogy ez a (fokozott) érdeklődés egyébként nem lenne jelen (5.o.). Jó néhány olyan tényezőt említhetnénk a kőolajtól a fegyveres összecsapások által kiváltott migrációig, amelyek hatásai messze túlterjednek a közvetlenül a régióval foglalkozók érdeklődésén.

A Közel-Kelet évtizedek óta tartó mély válságban van, amelyet összefoglaló néven modernizációs válságnak is nevezhetünk. Ez a válság – pontosabban a vele együtt járó mély gazdasági, politikai, társadalmi problémák – volt az egyik kiváltója az “arab tavasz” néven ismertté vált tüntetés/felkelés-sorozatnak, amely a 2010-es évek elején kezdődött, s amelynek “második hulláma” (“új arab tavasz”, “arab tavasz 2.0”) napjainkban is zajlik. Ennek a válságnak az egyik összetevője – de úgy is fogalmazhatunk, hogy ezzel a válsággal párhuzamosan létezik – az állam (a “nemzetállam”), és az identitás válsága.

A jelölt egy mind gyakorlati, mind elméleti szempontból is fontos kérdést választott értekezése tárgyául. A közel-keleti államiság problematikájának komoly gyakorlati relevanciái vannak, hiszen az állam gyengesége, a több országra is jellemző bukott (vagy törékeny) államiság problémák sorának a kiváltója. A kérdés elméleti jelentősége is nagy, hiszen egyfelől az állam (a “nemzetállam”) egy olyan kategória, egy olyan intézmény, amely nem helyi gyökerezettségű, nem a régió szerves fejlődésének a következménye, hanem – Bassam Tibi szavaival – egy olyan “transzplantátum”, amely a nyugati szerves fejlődés során jött létre és a Nyugatról került “importálásra”, szorosabb vagy lazább összefüggésben a közvetlen, illetve közvetett kolonizáció folyamatával, másfelől – amint azt a szerző az értekezés

címében is jelzi – az államiság különböző modelljeivel találkozhatunk a térségben, s eleve az államot rendkívül komoly kihívások érik.

Mindjárt az elején le kívánom szögezni, hogy az értekezés véleményem szerint eleget tesz az akadémiai értekezésekkel szemben támasztható követelményeknek. A szerző mind Magyarországon, mind külföldön is ismert és elismert kutatója a közel-keleti folyamatoknak, aki ráadásul nyelvismerete révén hozzáfér az arab vagy fárszi nyelvű forrásokhoz is. Kiválóan ismeri a Közel-Kelet térségét, hiszen évtizedek óta ez képezi fő kutatási területét, széles körű a tájékozottsága a kérdéskörrel foglalkozó szakirodalomban, hazai és nemzetközi konferenciák állandó résztvevője és a térség országainak a többségében személyesen is járt. Ráadásul személyében szerencsésen elegyíti a Közel-Kelet, illetve az iszlám/arab világ kétféle, gyakran homlokegyenest ellentétes következtetésekre jutó megközelítését, az egyszerűség kedvéért nevezzük egyiket bölcsészettudományinak, a másikat pedig társadalomtudományinak.

E kétféle megközelítés egyik eltérő pontja az iszlám megítélése (zárt rendszer-e vagy sem), az iszlámnak tulajdonított szerep napjaink muszlim társadalmában (hogy ti. meghatározó-e vagy sem), s ezekből is következően a muszlim társadalmak megreformálhatóságának a kérdése (megreformálhatók-e vagy sem. Simon Róbert például ez utóbbi kérdésre egyértelmű “nem”-mel válaszol.) A jelölt “az iszlám politikai gondolkodás talán legismertebb tételeként” említi “a vallás és a politika (dín va daula) elválaszthatatlanságát” (10.o.), ugyanakkor helyesen utal arra, hogy már jó ideje megjelent a két szféra szétválasztásának a gondolata (a 20. század elejéről Ali Abd ar-Rázikra hivatkozik), s teoretikusok sora foglalkozik napjainkban is az iszlám és a szekularizmus viszonyának – sőt: az iszlám reformációjának – a kérdésével. Khomeini a vallás és a politika egységére épülő “iszlám kormányzás” (velájat-e fakih) modelljét, amely megalapozta az 1979-es forradalom utáni Irán politikai berendezkedését, még a kiemelkedő síita vallási vezetők köreiből is sokan vitatják.

Az értekezés szerkezeti felépítése megfelelő, áttekintését azonban kissé nehezíti, hogy a fejezetek és alfejezetek nem számozottak, sem decimálisan, sem alfabétikusan nem jelöltek, s a szöveg olvasása közben csak a vastagítás és a betűméret igazít el, hogy fejezetről, vagy alfejezetről van-e szó.

A munka – amennyiben jól számoltunk a tartalomjegyzék alapján – a Bevezetéssel együtt összesen 12 fejezetből áll. Az első négy fejezet az államiság, illetve a muszlim közösségek szerveződésének elveit és sajátos formáit járja körül a Közel-Keleten. Történetiségében vizsgálja az iszlám hatását az államiságra és a társadalmiságra. Az ezt követő blokkban a szerző hat esettanulmányban (Egyiptom, Irán, Szaúd-Arábia, Iszlám Állam, Líbia és a kurd nemzet- és államépítés) mutatja be a Közel-Kelet államiságának modelljeit. Az esettanulmányokat egy, a térség mai államközi kapcsolatait, illetve hatalmi viszonyainak átalakulását tárgyaló fejezet követi, majd a záró, az államiság modelljeit összegző fejezetben fogalmazza meg a szerző a konklúziókat. Az anyagot három – demográfiai, termékenységi, illetve csecsemőhalandósági mutatókat tartalmazó – táblázat egészíti ki.

A dolgozat érdemeit a következőkben foglalom össze:

1) Multidiszciplináris megközelítésben vizsgálja választott témáját, több tudományág (politikatudomány, bölcsészettudomány, nemzetközi kapcsolatok, nemzetközi jog, biztonságpolitika) eszközkészletét és módszertanát felhasználva. Mindez megfelelő vizsgálati keretet nyújt az elemzések számára.

2) Vizsgálódásai során mindvégig tekintettel van arra, hogy a nyugati fejlődés fogalomkészlete több szempontból is csak korlátozottan alkalmazható a közel-keleti fejlődés vizsgálata során, s a nyugati intézmények, nyugati kategóriák jelentéstartalma gyakran – még arab nyelvű megfelelőikkel összevetve is – eltérő, ami könnyen vezethet félreértésekhez.

3) Az állam (daula), illetve az államiság fogalmán keresztül mutatja be a helyzet ellentmondásosságát, amikor is egy régi kategória új tartalommal telítődik. A daula jelöli egyfelől a modern államot, másfelől viszont eredeti jelentése a közel-keleti történeti fejlődést meghatározó dinasztiákra, azok egymást követő változásaira vonatkozott, amint azt Ibn Khaldún Mukaddimája nagyon szemléletesen bemutatja.

4) Hangsúlyozza a régió társadalmi és politikai viszonyait jellemző, a “saját” és az “idegen”, a “hagyományos” és a “modern” együttélése és küzdelme formájában is megnyilvánuló kettősséget, amely a leginkább a “reális tér” – “virtuális tér” paradigmával írható le. A régió politikai rendszerében egyszerre vannak jelen az archaikus, patrimoniális berendezkedés elemei és a modern “nemzetállam” hatalomgyakorló struktúrái.

5) Komparatív módon, egyúttal történetiségükben elemzi az államiság (és a “társadalmiság”) közel-keleti formáit, rámutatva az azonosságokra és különbözőségekre, kiemelve a közel-keleti állammodellek sokszínűségét, bennük a régi és új elemek keveredését, az új (többnyire idegen) intézményi formák saját, hagyományos tartalommal való megtöltését.

6) Részleteiben kitér az “arab tavasz” eseménysorozatára, részint ennek a nemzeti identitásra, a “nemzetállamiságra”, részint pedig a térségben jelen lévő nagy hatalmak közel-keleti politikájára gyakorolt hatásaira, amely a leginkább a helyi politikai elit és a közvélemény szemében történt hitelvesztésükben nyilvánult meg.

7) Bemutatja a közel-keleti regionális rend összetettségét és bonyolultságát, amelynek “egyik markáns jellemzője a szereplők sokszínűsége” (206.o.), hiszen az állami szereplők mellett “félállami” és nem állami szereplők sora teszi sokszereplőssé, következésképpen rendkívül bonyolulttá a képletet. Ezt a rendet az elmúlt években komoly kihívások érték – mint például az Iszlám Állam előretörése.

8) Elemzi az erő- illetve hatalmi viszonyok átalakulását a régióban. Ennek kapcsán kitér az Egyesült Államok-Izrael-Írán háromszögre, az iráni nukleáris vitára és a “szaúdi-iráni hidegháborúra”. Figyelemre méltó megállapítása, hogy a közel-keleti rend összetettsége a nagy hatalmakat is gyakorta készleten állásponthoz megváltoztatására, ami kívülről gyakran bizonytalankodásnak, tétovázásnak is tűnhet.

9) Egyetérthetünk megállapításával, miszerint az államalapító regionális rend az elmúlt évek rendkívül komoly kihívásai ellenére nem dől meg (221.o.) – tegyük hozzá: néhány évvel ezelőtt, az Iszlám Állam “fénykorában” és a “bukott

államokban” folyó polgárháborúk tetőpontján ez cseppet sem látszott egyértelműnek –, ugyanakkor a nem állami szereplők jelentősége egyre növekszik.

A következőkben megfogalmazok néhány kritikai észrevételt a disszertációval kapcsolatban.

Némiképp leegyszerűsítésnek tartom a szerző azon kijelentését, miszerint “mára egy arab közösség vagy egyén politikai és kulturális identitásának három összetevője van: az arabság, az iszlám és a területi államhoz fűződő identitás” (36.o.). Szerintem ennél több, pontosabban szólva a helyzet összetettebb – gondoljunk most csak a sok országban még napjainkban is igen fontos szerepet játszó törzsekre. A szerző ez utóbbiról az “arab tavasz” kapcsán másutt azt írja, hogy “a törzsiség helyébe gyakorlatilag a nemzeti (nemzetállami) identitás lépett” (78-79.o.). Nem derül ki, hogy pontosan mely országokra gondol, de ezt a kijelentését megintcsak túlságosan általánosítónak tartom, különös tekintettel arra, hogy a későbbiekben például Szaúd-Arábia kapcsán maga utal arra, hogy a törzseknek mindmáig igen nagy a szerepe, sőt “az utóbbi években a törzsiség jelentősége ismét növekszik” (132.o.) Vagy említhetnénk Líbiát is, ahol a törzsiség az egyik fő motiválója volt az ország szétesésének.

Miután a disszertáció központi témája az államiság kérdése, a szerző gyakran használja a közel-keleti országok esetében is a “nemzetállam”, illetve ehhez kapcsolódóan a “nemzet”, “nemzeti identitás” kifejezéseket. Úgy érzem azonban, e téren maga is kissé bizonytalan, álláspontja nem teljesen konzisztens, s némi belső ellentmondás feszül a disszertáció különböző helyein tett kijelentései között. Persze ez nem csodálható, hiszen a nemzetállam kérdése elméletileg is rendkívül összetett problémakör, s e téren – sok máshoz hasonlóan – a szakértők körében sincs konszenzus.

Az értekezés elején határozottan leszögezi, hogy “a térség államai ... mára európai értelemben is értelmezhető nemzetállamokká váltak. Az arab tavasz eseményei is ezt bizonyították.” (13.o.). Az arab tavaszt mintegy mérföldkőnek tartja az “új arab nemzetfogalom”, a területi államhoz kapcsolódó nemzeti tudat megjelenése szempontjából, “mely így az arab tavaszban manifesztálódott immár véglegesen és elismerten nemzetállamként” (76-77.o.).

Magam ezekkel a kategorikus kijelentésekkel nem teljesen értek egyet és azt állítom, hogy európai értelemben vett arab nemzetállamokról napjainkban még nem beszélhetünk, ahogy nem beszélhetünk európai értelemben vett nemzetekről sem, jóllehet az országhatárok által övezett területhez kötődés cseppet sem csak az arab tavasszal összefüggő új jelenség a Közel-Keleten, illetve az arab világban. A Sykes-Picot egyezményhez köthető az államhatárok mesterséges alapokon történt megvonása és az államrendszer létrejötte. (A szerző már ekkor is nemzetállamokról beszél: “Az első világháborút követően kialakított arab nemzetállamok” (73.o.).)

A két világháború közötti időszakot jellemző arab nacionalizmus-koncepciók nagy része a pán-arab nacionalizmust jelenítette meg (egységes arab nemzet), más része viszont éppen a területi államhoz kötődött (például iraki nacionalizmus). Az újonnan létrehozott államok politikai vezetései új, a “nemzeti identitást” erősítő

szimbólumokat vezettek be, s az államhatárok övezte területen élők “nemzeti identitása” kétségkívül erősödött, bizonyos mértékben konfrontálódva a pán-arabizmus ideológiájával. Ezzel együtt úgy vélem, ebben a történelmi időszakban nemzetek (iraki, libanoni stb.) létrejöttéről még nem beszélhetünk. Kétségtelen tény, hogy a későbbiekben egyes országok lakossága jobban előrehaladt a nemzetté válás útján (például Jordánia), avagy tényleges állam hiányában jött létre nemzet (palesztinok).

Ami pedig az “arab tavaszt” illeti, véleményem szerint a szerző kissé túlértékeli az ezzel az elnevezéssel illetett eseménysor jelentőségét, s bizonyos jelenségekből, folyamatokból általánosító következtetéseket von le. Eleve “az arab tavasz forradalmi”-ról beszél (76.o.), jöhet később maga is pontosít: “a térségben forradalmi átalakulásnak induló folyamatok” (78.o.)

Kétségtelen tény, hogy az “arab tavasz” kezdeti, euforikus – egyesek által “forradalmi hullámnak” is nevezett – szakaszában többek között a tüntetők jelszavaiban, “immár képen (nemzeti zászlók) és szóban (tuniszi vagyok!)” (77.o.) megjelenítésre került a területi államhoz kapcsolódás, a területi államhoz kapcsolódó identitás, amely azonban önmagában kevés ahhoz, hogy nemzetállamokról – pláne európai értelemben is értelmezhető nemzetállamokról, szilárd nemzet-tudatról, vagy “a magukat immár arab-izlám-nemzetállami jellemzőkkel definiáló államok”-ról (77.o.) beszéljünk. Ez utóbbi mondatban az “immár” is utal arra, hogy a szerző mindezt az arab tavasz eseményeihez köti. És mit ért azon a szerző, hogy az államok definiálják magukat nemzetállamként: csak a politikai vezetések, vagy ebbe már beleérti a társadalmak identifikációját is?

Az arab tavasz folyamatai ugyanakkor sok országban nemcsak hogy nem erősítették a “nemzeti kohéziót”, hanem éppenséggel gyengítették. Az “arab tavasz” későbbi éveit nem a nemzetállami identitás erősödése jellemezte, hanem inkább a fragmentálódás, az “állam alatti” identitás-szintekhez kötődő identitások erősödése. Erősödő nemzet-tudat helyett három – és néhány évvel korábban, 2003 után még egy – arab ország került a “bukott államiság” kategóriájába és polgárháborús helyzetbe (Szíria, Líbia, Jemen – és a negyedik Irak is éppen csak túljutott rajta). Persze tegyük ehhez hozzá, hogy az elmúlt hónapok tüntetés-sorozata több országban is a fragmentáltságon, a szektáriánus és egyéb megosztottságokon túllépő “össz-állami” szintű követeléseket fogalmazott meg, például Libanonban és másutt.

A disszertáció más helyein maga a szerző is árnyalja az arab nemzetállamokról tett megállapításait, amelyek “formális európai értelemben nemzetállamok” (80.o.), s a létrejöttük óta eltelt közel száz év alatt “egyfajta lojalitás alakult ki a mesterséges határok között létrehozott államok irányában, ha másért nem, olyan praktikus okok miatt, mint az állampolgárság, az útlevél, a szociális juttatások, kötelező katonai szolgálat, stb.” (81.o.), továbbá “az első világháborút követően kialakuló modern területi államok, melyeket a politikai retorika és a köznyelv az európai minta alapján gyakran nemzetállamoknak nevez” (250.o.). A nemzet fogalmának térségbeli alkalmazhatósága kapcsán is megjegyzi, hogy “a térség fő

államalkotó közösségei rendelkeznek valamiféle nemzethez hasonlítható összetartozás-tudattal” (20.o.)

A nemzetté válás tekintetében az egyes arab országok között igen nagyok a különbségek, amint arra a szerző is utal. Egyetértek azzal a megállapításával, miszerint Egyiptomban létezik a nemzetállamiság eszméje, az “egyiptomiság”-tudat (86.o.), ezzel szemben Szaúd-Arábiában “Abdul-Azíz király országot teremtett ugyan, de nemzetet nem tudott létrehozni” (131.o.). (Kérdés, vajon sikerül-e Szalmán királynak, pontosabban Muhammad Bin Szalmán trónörökösnek?)

Néhány kisebb észrevétel.

A “tudósok egyetértése” – vagyis a konszenzus – nem idzstimá, hanem idzsmá (7.o.).

A szerző több helyütt is foglalkozik a sariával, amit úgy ad vissza, mint “isteni törvények” (55.o.), illetve “iszlám jog” (142.o.). Előbbi meghatározás jobban kifejezi a saria lényegét, mint utóbbi, jóllehet kétségtelen tény, hogy a sarián sokan az iszlám jogot értik. Ez azonban egy “szűk értelmezés”, leegyszerűsítés, mivel a saria a fő forrásokban, a Koránban és a hagyományokban (szunna) található, az élet különböző területeire vonatkozó irányelvek, morális, erkölcsi előírások összessége, amelyek bázisán – amelyeket értelmezve – a muszlim jogtudósok kidolgozták az iszlám jog teljes rendszerét. A saria “kézzelfogható módon” a leginkább az iszlám jogrendszerben testesül meg. Eltérően viszont az írásban is rögzített hadiszgyűjteményektől, nincs kodifikált, egységes és írott formában is létező saria. Ahogy John Esposito mondja: nem mehetünk be a könyvtárba és emelhetjük le a polcra a sariát. Tegyük ehhez hozzá, hogy bemehetünk viszont a könyvtárba és rengeteg, muszlim jogtudósok által írt jogtudományi könyv közül válogathatunk, amelyek közül azonban egyik sem azonos a sariával.

A szerző a kurdokkal foglalkozó fejezetben úgy jellemzi Iránt, mint “perzsa nacionalista síita iszlám teokratikus államot” (199.o.). Itt pusztán a “teokratikus” jelző használatánál szükséges óvatosságra hívom fel a figyelmet, hiszen a szerző az Iránnal foglalkozó fejezetben jól mutatja be az iráni “vegyes” rendszert, amely “sajátos keveréke az »iszlám államnak« és egy »modern« államszervezetnek”. (111.o.) Francis Fukuyama szavaival az iráni alkotmányban keverednek az autoritárius, teokratikus és demokratikus elemek.

Mohamed ElBaradei úgy szerepel a dolgozatban, mint “jelenleg alelnök”. ElBaradei 2013 júliusától 2013 augusztusáig, vagyis mindössze egy hónapig volt Egyiptom alelnöke. A félreértést az okozhatta, hogy annak az eseménynek az idején, amelyről szó van (ti. Szízi tábornok beszéde) ElBaradei valóban alelnök volt.

Ali Khamenei nukleáris fegyverek tilalmára vonatkozó fatvájának kibocsátási dátuma egyszer 2004 (125.o. 312. jegyzet), egyszer 2005 (127.o.).

A dolgozat szerkezeti felépítése megfelelő. Az esettanulmányokkal kapcsolatban azonban kritikaként megfogalmazható, hogy bár jól és pontosan mutatják be az adott ország sajátosságait, esetenként azonban megítélésem szerint túl részletezőek, bármennyire is paradoxonként hangzik: túl informatívak – különös

tekintettel arra, hogy akadémiai doktori értekezésről van szó –, ami némileg feszesebb szerkesztéssel korrigálható lett volna..

Kicsit részletesebben szeretnék szólni az arab szavak és kifejezések átírásáról – annál is inkább, mert jól tudom, hogy ez egy olyan kérdés, melyet maga a szerző is igen lényegesnek tart. “Egyetlen a Közel-Kelettel foglalkozó munka sem kerülheti meg az arab betűs nevek és fogalmak átírásának a kérdését” – írja a 13. oldalon. Maximálisan egyetérték velem, amikor azt írja, hogy dolgozatában többnyire a magyar kiejtéshez legközelebb álló módon adja vissza az idegen neveket és fogalmakat, néhány esetben viszont eltér ettől.

Azonban itt mindjárt következik némi ellentmondás, ugyanis így folytatja: “így pl. megtartottuk a q betűt, kivéve az olyan, mára “bevett” nevek esetében, mint a Korán vagy Muammar Qaddáfí” –, miközben Qaddáfí nevét itt is és a disszertációban végig q-val írja, azonban törzse már Kaddádfa (178.o.) Q-val írja Tariq Ramadan-t, viszont k-val Szajjid Kutbot (11.o.) Ali Abd al-Rázik neve van, ahol k-val (48.o.), van, ahol q-val (10.o.) szerepel. Mohamed próféta törzse hol Qorejs (55., 59.o.), hol meg Korejs (42., 54.o.). Q-val szerepel az iqtá’ (67.o.) vagy a Qánúni (68.o.), ugyanakkor k-val az al-sark (26.o.), vagy Masrek (26.o.) – utóbbi ráadásul a 82. oldalon Masrik.

Szaúd-Arábiánál egyszer Dar’ijjai Emirátus (130.o.), egyszer meg Dir’ijjai Emirátus (131.o.) szerepel, a libanoni síita szervezet Hezbolláh (122.o.) és Hezbollah (170., 206., 221. stb.o.). Egy helyütt Mohamed próféta nevével is találkozhatunk következetlen írásmóddal: a disszertációban mindvégig Mohamed (42., 43., 44. stb.o.), a 112. oldalon viszont Mohammad. Nem egységes az [°]ayn jelölése (vagy nem jelölése) sem: saría (140., 142.o.) és idzstimá (7.o.), de sarí’a (54., 61., 64.o.), vagy sí’a (106.o.), illetve váli al-[°]aszr (112.o. 283. jegyzet). A dolgozatban az un. napbetűk (samsz) esetében nem alkalmazza a névelő mássalhangzójának a hasonulását (al-dín és nem ad-dín, stb.), egy helyütt viszont igen: madínat-un-nabí (55.o.).

Röviden néhány észrevétel a tézisekről. Nyilvánvaló, hogy a tézisek nem képezik önálló munka tárgyát, s bevett gyakorlat, hogy valaki a disszertációból, annak is főként a bevezető és záró, a konklúziókat összegző részeiből veszi át a tézisek szövegét. Mégis jobban örültem volna, ha a tézisek nem pusztán a disszertáció egyes fejezeteit tartalmazzák változatlan formában, hanem – akár felsorolásszerűen – mintegy összegeznék a disszertáció új tudományos eredményeit.

A disszertációban többször találkozhatunk egy-egy szöveg tartalmi, illetve szó szerinti ismétlésével egy másik helyen: 112-113.o.: 284. jegyzet utolsó mondata és 286. jegyzet; 118-119.o.: 3. bekezdés utolsó mondatai és 296. jegyzet; 169.o. 2-3. bekezdés és 216.o. 2-3. bekezdés.

A dolgozatban néhány helyen elütések, pontatlanságok is találhatók (13., 30-31., 153., 156.o.), az irodalomjegyzék nem minden esetben következetes a betűrendben (például Abdullahi Ahmad An-Na[°]im az “Abdullahi” és nem az An-Na[°]im alapján kerül besorolásra), s a szövegben olyan forrásokra is történik hivatkozás, amelyek az irodalomjegyzékben nem találhatók.

A kritikai észrevételek nem befolyásolnak abban, hogy összegzésként megállapítsuk, hogy Nagyné Rózsa Erzsébet munkája megfelel egy akadémiai doktori értekezéssel szemben támasztható követelményeknek. Fő megállapításaival, alapvető következtetéseivel egyetérthetünk.

A szerző széles körű szakirodalmat használ fel, forráskezelése korrekt, megfelel egy tudományos munkával kapcsolatos elvárásoknak. Érdemének tartom, hogy stílusa nemcsak a kérdéskörrel foglalkozó szakértők, hanem az átlag olvasó számára is közérthető, olvasmányos.

Mindezek alapján javaslom az értekezés nyilvános vitára bocsátását és a jelölt számára az MTA doktora cím odaítélését.

Budapest, 2019. december 3.

Dr. Rostoványi Zsolt DSc
egyetemi tanár